

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ
ДОРОГОЮ
ЦІНОЮ

ОПОВІДАННЯ

ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

- 1—6а. **Лепкий Б.**, Начерк історії української літератури (до нападів Татар). I, нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Ночуй Ів.**, Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.**, Байки (в 4 образках).
- 9—11. **Карпенко-Карий**, Суєта, нове видання.
- 12—14б. **Крушельницький Антін**, **Іван Франко**, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, I).
- 15—16. **Руданський С.**, Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок**, Девять братів і десята сестричка Галя.
- 18—20. **Ахеліс Тома, др.**, Начерк соціології.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.**, Чутлива совість.
- 22—23. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть I.
- 24—25. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть II.
- 26—27. **Кміт Юрій**, В затінку й на сонці оповідання.
- 28—29а. **Збірник народніх пісень і дум.**
- 30—33а. **Чайківський Й.**, Всесв. історія I, стар. віки (зі ілюстр.).
34. **Кіплінг Р.**, От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. **Кіплінг Р.**, От собі сторійки (з трьома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.**, Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп**, Байки.
- 41—43б. **Барвінський В.**, Скошений цвіт, повість.
- 44—47. **Раковський Ів. др.**, Психологія, I.
48. **Андреев Л.**, Три оповідання.
- 49—50. **Карпенко-Карий**, Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок**, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.**, Попад сили, драма.
- 53—56. **Чайківський Й.**, Всесвітня історія II, серед. віки.
- 57—59. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть IV (кінець).
60. **М. Вовчок**, Від себе не втечеш (оповідання).
- 61—62. **Ібсен Г.**, Будівничий Сольнес, драма.
- 63—64. **Гоголь М.**, Тарас Вульба, повість (з ілюстр.).
65. **Руданський С.**, Цар-соловей, поема-казка.
66. **Молієр Ж. Б.**, Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.**, Наталка Полтавка, укр. опера.
- 68—72. **Чайківський Й.**, Всесвітня історія III, нововічна.
- 73—74. **Николашин Д.**, Розладде, драма.
75. **М. Вовчок**, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
- 76—77. **Геновефа**, опов. (з образк.).
78. **Куліш П.**, Оріся, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга**, Некультурна, новеля.
80. **Кобилянська Ольга**, Valse mélancolique.
- 81—84. **Франс Ан.**, На білих скалах, повість.
- 85—86. **Толстой, Л.**, Живий труп, драма.
- 87—91. **Барвінський О.**, Спомини з мого життя, I.
92. **Яричевський С.**, Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок**, Соц, Одарка, Чарп, Ледащизня.
- 94—98. **Лепкий Б.**, Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок**, Інститутка.

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

ОПОВІДАННЯ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНІЯ КНІВ—ЛЯЙНЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
856 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

TULA-online.org

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ.

Оповідання.

Діялось це в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, в ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю в глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із певтраченим іще смаком волі, широких просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок нашого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої може в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бесарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там за Дунаєм, гей там за Дунаєм!.. Недобитки січової руйни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині й возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, корптами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись мов од дикого звіря, тікало од пана і панщини все, що не запліснуло в неволі, не втратило ще живої душі,—тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з пихов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентарь дідича разом з волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духа народнього, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковічна боротьба двох станів, панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми й бурею проносилась над нещасним краєм,—ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентарь—хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях з'організовані були на втікачів лови, справжні

облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бесарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок—збіджених, змордованих людей. На півдні Бесарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дунаю аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, сиділа десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам—і мусіли випити гірку до краю. Їхня доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано мов худобу, або з оголеною на-пів головою, збитого, вбасаманеного одсилено в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні—то полягти кістками на вічний спочинок...

I.

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє.

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втічу... піду за Дунай, може ще там люде не пособачились... От бачиш --- сакви... Бувай здорова, Соломіє!

— Тікаєш... покидаєш мене... І оце я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе! Коли б ти знав, що робиться у

горницях: пан біга по хаті, мов скажений. „Бунтарь, кричить, гайдамака. Він мені людей баламутить.“ Покликав осавулу: „веди мені зараз Остапа Мандрику“...

— Так...

— „З живого шкуру здеру, чисто оббідую. Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню“...

— Так...

— „В некрути, каже, оддам“. А паня біла, біла, трясця трясє її, а вона руки заломила та: „Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопці заб'ють нас, як мого дідуся в Умані“... Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають—катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери! Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл ший в ярмо та й байдуже йому: тягне, хоч ти що. Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На півночному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать і зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попикся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я!—і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать.—Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи по-під кущами, що тісно посплітались у цій заведбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі, густий гай легко втримав зібране за день тепло і тепер звідти пашило, як

з печі. По скляюму поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і мов наміткою загортав блимаючі в таємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського вілля, кушіру, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук в далекій околиці.

Остап з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будущина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов затулили глибину сердечну. Говорити мало—що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше—на віщо? Не полегша серцю, не одміниться доля. Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудюю подасяся, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже.

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто. Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем—та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, вскочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма—обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мов би то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулася од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що

гремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її вяду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об беріг. Остап підняв евої сакви й поцілувався з Соломією:

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся. Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду.

— Добре, Остапе, перекажу. Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати божої... Прощавай!

Остап скочив на беріг, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велитенська чавунна постать, ще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом з Остапом зникало її щастя.

Остап ішов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром і пастухами. Йому був добре знайомий і цей чагарник з обгризеними худобою та вередливо покрученими корчами, й далека околиця, що розплизалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолінку, і тільки в коршмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остатів погляд. Це одиноке світло серед сонного села було немов останнім „прощавай“ рідного закутка, ниткою, що в'язала його з

батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе вітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломійних сліз, чи в наслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердешна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих,—він це почув зразу,—патовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер—на-віки може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка—все це було йому знайоме, промовляло до його. Тут, в товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську!... Тим то й ба, що панську! Та й хіба він сам, за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломیا, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані—хіба ж вони не стали такою худобою?... Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та сялою оддати її за свого хурмана, не міг би свого дідуса катувати на стайні нагаями... Не похвалявся б оббілювати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш! — злорадо осміхнувся Остап до себе.—Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух і не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травцю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або Уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Це чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а де далі, в літах, під впливом витворених панщиною умов, прибірало більш конкретну форму, глибше значіння. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути ший з панського ярма, люде спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика—і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусів кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, в Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачі на печі й удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкрай

лани зеленого збіжжя, що саме красувались в той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гунання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величньої літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запаших. Від прудкої ходи Остапові зробилось душно. Він сів на межі й роззувся. Приемний холод пройшов по його тілу й приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакить нічного неба почала потрохи бліднути. З сходу дихнув вітрець і овіяв Остапа. І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю. Остап зірвався на рівні ноги й не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути чи всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взять отак щось у руки—велике, міцне—і зламати його. Але він здержавсь.

Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи щипком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий—ну, як Дунай широкий. За Дунаєм—Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво—як мак. Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабляка. Попереду... попереду—Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишивсь на стані; одіж з щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббідувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманьщині, що треба піти й

визволити народ з неволі, потішити на старість дідуся й одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає. Козаки вклоняються йому, пускають з конита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться—Остап попереду - через луки й поля до них у село, в Уманьщину... Чи бачиш, Соломіє? .

Раптом—пурх! щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнлось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий знепацька батогом по жижках. Серце затріналось в грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху! пек тобі, цур!...—одіхнув він врешті,—як налякало!—і пішов далі.

Але мрії вже счезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від папа і всякої небезпечности.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в темному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло й м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високости, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Одалеки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, в клунками на плечах, плентався шляхом від села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним наздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи ви долинок. Там навіть можна переспати спеку, а смерком знов у путь. Але тільки Остап звер-

був з дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи очевидячки спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один, жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючися у подорожнього. Тому очевидячки було пильно, бо не вдовольняючись прудкою ходом, він ніколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже незабаром Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайні і з довгим ціпком. Останові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап з несподіванки скрикнув:

— Соломіє!... Чи ти здуріла?

— Може й здуріла,—сміялась Соломія.

— Пек тобі, маро!... Чистий парубок... Кудя ти й по що?

— За Дунай, у Січ з тобою... Приймаєш товариша, чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узився?...

— Які там жарти!... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна-холодна, мов завмерла! Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя мое безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чим дужч до-дому, за торбину—вкинула що треба на дорогу... Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька взість, що спіймав. Мет-

нулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани. Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугайку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодницею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Взяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь і шубовсть у воду... Вічна пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що-ж, приймаеш парубка в товариші, чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й на віщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про це довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хаваяйнуватиме, а він з Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змие. При своїй небові добре і в дорозі... Хиба не знає приказки?... Ну, хай же він не сушиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що за-для нього вбралася в штани та ладна мандрувати хоч на край світа...

Остап осміхнувся. Він властиво радий був Соломії, лиш ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала! — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він у-раз, — день як бик і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап з Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надіялися степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природню западинку, оброслу травною, а далі течійкою шиялось по закрутах рівчака. Тут вони поршили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом з близькою людиною—до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, й обидва товариші, вже без зайвих турбот, патомлені нічницями, твердо послули сном молодости.

Сонце було низько, так у два чоловіка від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за бок від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха... От козак—раз козак!...—реготався Остап.—Ха-ха-ха!...

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!...

— Бачу вже...Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички.

Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось з-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!..—не вгавав Остап,—голова молодичина, а ноги парубочі...

Бони реготались, мов діти: вона—тонко і дзвінко, як молода дівчина, він—грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде?—спитав перегодом Остап.—Та-ж, як хто підгледить твоїй очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде!—рішуче промовила Соломія і з цими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на печі і вкрили їх нижче пояса.—На, ріж...

— Що ти кажеш?—жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— А-ні крихти... Ріж!—уперто намагалась молодича й сіла долі.

— Та в мене ножиць чорт-ма.

— Ріж ножем...

Остап стояв вагаючись, але бачучи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати кружка Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувалися по плечах до-долу й лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю й до ніг Соломіїних впало перше пасмо

кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щостисло за серце й на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у просторінь.

Заходяче сонце червоним світлом осявало цю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим усом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась в простору засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей, ти, парубче, як тебе звати—Семеном, чи як?

— Про мене й Семене...—зітхнула Соломія і впиалась в місце.

II.

Була темна, осіння ніч. Густа мряка чорним запиалом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люде. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вохкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Як раз сьогодні, з опівночі, мусіли вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків з-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, з дітьми, з усяким хатнім збіжжям, з слабими навіть, яких не можна було кинути в чужій стороні.

По дні яруги неслоь глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах провалля. Люде говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий, з ноткою сердечности голос, оповідав звичайну історію втікача... „і попавсь я до грока і вазнав я неволі ще гіршої, як вдома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть... І ходив, як звірь той лісовий, та не смів і словом перечити хавяїнові, бо він нахвалявся послати на мене посіпак“...

— Ох-хо!—вирвалось з чиїхсь грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку брєніла, як муха по весні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя...—молвився хтось з притиском, з чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап з Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали по-резову.

— Ти ще не заснула, Соломіє?—стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидче рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод!—чисто змерз... Іване!—обернувся Остап у кругий бік,—як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Та ж то аж на верх лізти, гей!—жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом, і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору,—кинула Соломія.

— Овва... овва... бо-зна що вигадали... я й не на таке лазив...—образився Іван, і в цих словах стало чути, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається, котигорошок!—промовив хтось з темряви,—аби молодиця слово сказала, в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину й запорошуючи всім очі, скотився до-долу триумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! як би не корсткі ноги—сидів би один в другим поночі, а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало є?... е!.. а губка є?... е!.. Ну, викрепемо... га!..—торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця об кремінь, спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немовдвигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкався устами, розбірав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і, врешті, не витримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залягла світлом дно чорторайі.

Нерівне світло осіявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимаю по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали кунками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли і лиш вгорі, в глибоких зломах, бився крилами спелоханий морок.

Остан та Соломія присупулись до вогню.

Раптом здаєлка, з берега річки, почувся кінський туїт. Всі насторожились.

— Гаси вогонь!—обізвавсь хтось пошепки й з тривогою,—крий Боже, ще помітять...

Остан знехоти почав затоптувати вогонь, хоч це йому й не вдавалося. Жевріюче бадилля розновзалось скрізь, мов огняні хробаки, сячало й курилось.

Тим часом кінський туїт завмірав у далині і врешті зовсім затих.

В проваллі знов стало темно. Всі мовчали.

— Іване,—перервав хтось врешті тишу—розкажи-но, як тебе жінка била, та як ти од неї забіг аж сюди...

— Оце вигадз! щоб жінка та чоловіка била, та це ж беззакон, безпардон!... Зроду такого н було... хе-хе-хе,—непевно якомсь сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Це їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела й добродушна удача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охочо оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як од лютої жінки, яка мала за-

надто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою то лютою жінкою й дратували раз-у-раз Івана, та він не сордився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражінь покори. Він прив'язавсь до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і в кожним її словом ладен був скопити хоч в пекло. Цю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори!—дратував Івана той самий голос,—певно молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що?—жваво підхопив Іван,—хиба я боюся смерті? Сохрани Боже!.. Пошли, Господи, й завтра. Раз вмірати, не двічі. Вмер—і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигадав,—хехекав Іван, мов булькав з повної пляшки. На сміх його, однак, піхто не обізався. Люде були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить і сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам в дорогу?—поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут по рядкує,—обізався Остап.

Очевидячки це питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шецит: пора, пора... і почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, шамкав дід Овсій і все лавив поміж люде, усе толочив їм ноги. Рушили.

Вибратися однак в темної, покрученої та вузької чорторії було не легко. Раз-у-раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ця плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець—перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й незакрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував утікачів. Вона потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота,—шопотів Іван до Соломії, йдучи за нею. Куди ви—туди й я... Щоб бути разом. А може вам важко, то дайте мені клунок, я понесу,—жебонів він, важко відсапуючи.

— Та не сопіть так, мов ковальський міх,—напучувала його Соломія.—А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом...

— Коли ж ноги грузнуть, аж в постолах хлющуть, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає...

Починався мочар, порослий комишом. Чутно було, як шелестить комиш шерстким листом та иноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли не довг Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути на-поготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вохкістю річка, хоч її не видно було у шітьмі.

Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувались на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи перухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе, у густий вохкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помічі, що мала прибути в невідомих, вільних країв та визволити з неволі — напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсності втрачалось, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у п'їтмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь, і зникне, щоб в'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді тафт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носом в беріг... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дрїмає в легкому тумані, чорне небо без перестанку сіє росу... Здається, що ця довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподіванки... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люде й як Бога з неба чекають рятунку... Усе на марне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тїло терпне, тїло деревеніє, кудись подїлились ноги, що мокли в воді, не чуть їх; на-пів солодка втома обхоплює людину, байдужність закрадається в серце... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед цього багна, чи вдома в неволі...

У-раз—що це? Сон спитьсся, чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов в неба вогонь впав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд саянуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві—і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли й одночасно, деś недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів!—з співчуттям обізвалася Соломія.

— А я!.. а я!.. що й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може то він вас почув, та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, котигорошка, то він зараз і розсиплеться,—невдоволено промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хиба ж я що? хиба ж я як?..

— Поснули? га?—прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись з берега.—А зараз перевів буде...

Люде ворухнулися. Аж ось воно—перевів... Груді вільно зітхнули... Деś раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що—вовк добре заскиглив?—шеннув дідов на вухо Йванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь вагриз... борони Боже!—здивувався той. А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивовання перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулися до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони в темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилося і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі жмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Не вважаючи на дідову обіцянку—перевіз не прибував. Люде нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне—тут раз-у-раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Це дратувало. Нарікання сипалися на діда Овсію, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний беріг та знов забитися в яку пору. Там принаймні можна розкласти вогонь і вогрітися. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли це—на самому березі щось плюснуло. Два човни м'ягко шорхнули по прибережному піску і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробився заколот. Усі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві не легко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним з перших скочив у човен і завзято намагавсь втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене!—кликав він пошепки і сопів, і кректав, і крутив головою, вовтузячись в непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидче, — сикнув перевозчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув з темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! протяг він наче до себе, скинув з плеч рушницю й бахнув над головами припишклих втікачів.

Люде опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл певно почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї й грубі людські голоси.

— Лови їх! в'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони вскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль вхопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — несло з берега, — будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрелів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль; він все ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіе!.. А які ж бо ви... сідайте швидче... сюди, до мене... — і не помічав,

що від берега oddіляла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

Що далі було—ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія в розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останніх сил. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ця пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсипнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали й слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден згук,—очевидячки там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почувачи за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. „Ага!—подумав він,—ми, видно, наткнулися на високий беріг.“ Вони спочили трохи, осмілені тишою, звелись й обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді—невабаром почули під ногами розмиту глину й увійшли у чорну пашу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце й тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони просто впали. Без розмов, без думок—вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце мабуть було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обое згадали, що один мірошник з-над Прута, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх в Туреччину, і вони певне б звернулися до його, коли б котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом з ними через Дунай.

Тепер нічого иншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на цьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана, або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля й опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених ще верб здіймались у небо блакитні шпигі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишиніці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов з тридцять. Коли поспішитися, то до вечера можна б ще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдуванську, заболочену вчора одежу, не гаючись, подалися у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш котигорошок з турком бесідує,—обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських,—кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені й подались по-над Прутом. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишом плавні і хвилювалися, як нива. Край неба щось курилось, дим низько слався над очеретами. Никколи над берегом Прута проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Турещина.

Вже була ніч, коли вони підходили до Кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері й увійшли. Там нікого не було—і Остап з Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, пріємно-солодкуватий дух свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані їм, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гоїдалось од найменшого руху повітря й кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'ярко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки.

Незабаром з'явився заборощнений мелник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре, — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь і пійдемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мелник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він ішов очевидячки з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як з-під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь імлу. Дихалось важко. Всі трое мовчки спускались у-низ, а далі звернули в бік од села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мелник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап з Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мелникова постать раптом зникла з-перед очей, мов розпустилась в імлі. За кілька хвилин він вирнув і повів їх за собою у-низ, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис,—пояснив мелник.

Врешті вони зупинились. Мелник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала кучка сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мелників плян був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержать двоє людей—і в темну ніч, ховаючись од козаків, перецлисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матер'ялу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у імлі.

Соломії дуже сподобався мелників плян. Вона мала охоту зараз таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули у млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріялу було недоволі для плота і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у беріг коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ—і коліно річки зникало йому в очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на беріг повідню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап з Соломією зважились податися на беріг. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сховався місяць.

— Що за мара,—обізвався Остап,—адже тепер не місячні ночі!

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась, мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці й виростали в другому. Вони тихо

жеврїли, як купа искристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесиливались, в'яли і гнулися од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, вдіймалась до-гори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап з Соломією у цю картину.

— Ні, не до нас йде, а в бік, за вітром,—з легким серце зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пільмі.

Однак ніколи було любоватися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зішли на беріг. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось ще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожную хвилину може виткнутись з-за виступу козак, потягли на гору обережно оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо—ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа

було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце війде—го-го! де ми будемо, — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гош, як перескочиш...

На березі було теж тихо й безлюдно. Каламутний Прут дихав вохким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані, плавні непривітно шуміли.

Остап з Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіхпнув од берега й тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опіравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися з стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило однак зачепитись якомсь за пребережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт—і обое вискочили на беріг, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його й понесла вниз у-купі з харчами, позабутими на плоту. Та це була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості—сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї і твердо упіраючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками,—закляв він на голос.

Одночасово на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там!..—кинув у п'ятьм кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп з рушниці.

— Ой!—скрикнув Остап, вхопивсь за груди й захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом!—добродушно промовив козак і ступою подавсь далі.

III.

— Що тобі?—прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой,—тихо стогнав Остап,—поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одєжу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо, тікаймо, він ще стрілятиме, він вб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші й бігла прудко, на скільки позволяв це Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавно вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, понята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти як мога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч з кожним віддихом і рухом кололо йому в грудях і нападали часом млости, а з-під

руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

— Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти... і все минеться... і нічого лихого не буде,—блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу...—шепнув він, опускаючись до-долу.

— Що тобі?—опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крови багато витекло,—насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? де?—скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднилось. Жах її счез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розцібнула йому сорочку й відкрила груди. Цього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скрівавлену сорочку; потім одшматувала довгий пас з своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!—попрохав ранений.

Води! це легко було сказати! У цій пітьмі, у цій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, труд-

но було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! адже вони на воді! про це свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тягуча рідина, з противним духом аеру. Соломія зачерпнула її у пригорщі й подала Остапові. Той вмочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одягну й підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись в дорогу у таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. В грудях у нього хрипіло й було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє?—питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде.

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя, їй, здається, не так би важко було. А то ця пітьма, цей чорний, клятий морок! Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі—вона не могла навіть одріжнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, в пошви́стом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок.

— Шу-шу-шу,—починав він здалека,—шу-шу-шу,—одзивалось тут коло неї,—шу-шу-шу,—

шепотіло все разом:—а по що було клясти... шу-шу... а тепер вмере... побачиш, вмере... шу-шу-шу...

Соломії ставало моторошно: „брешеш, брешеш,—хотіла вона кинути в лице злomu морокві—він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг“...

Але морок уперто шумів своє:—він вмере... шу шу-шу... він вмере... шу-шу-шу...

І немов в відповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ця пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вохкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з-під голови в Остапа своєї одежини й тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання морокку й оддалась надіям на краще.—„Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути. От коли б лиш світало уже... коли б світало.“

Утома взяла своє. Соломія насидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман ще плутався у комишах і поволі здіймався до гори. Цявні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя, немов приє'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі?—припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Тя можеш іти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломійною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, —так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільня йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула й обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку—і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце?—поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунєю, що тихо гойдалася вгорі, виднівся клас поть сірих, олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер?—допитувався Остап.

Але й це не легко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в инший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід іти в-ліворуч, проти вітру, бо здається, направо гнеться комиш. Соломійне перечення дратувало раненого, й вона мусіла згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Оста-

па, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабій утомлювався й потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатиими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височений, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом з ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, ніколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах, або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся з гори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може диких гусей. Здавалось—плавням нема кінця краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся й зовсім розхорівся; його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця й задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях—і хто зна, як довго ще можуть блукати у цій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа—вона ж йому однаково нічим не годна допомогти—та самій метнутись і пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь,—згоджувався Остап.

— Ти певно зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати.

Вона піде проти вітру... здається, у-право більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся,—обернулась вона до його і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

У-право—горіло... так, у-право горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку віднілись гори й верби. Значить треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала в купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла в її серці; хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та на щастя вона вхопилась за кущ очерету й вилізла. Вона роззулася, повиливала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця, водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував з води зелені збаночки. Соломія, зупинялась на мить, щоб подивитись здалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом пе-

репливала ерик хвилястими рухами, здіймала голову, поважно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По цих непролазних пушах певно ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався й обсилав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й калямутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простяглись недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш, або що. Треба зараз вертатися, поки вона далеко не одійшла і не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність—комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидче знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди сchezли. Соломії здавалось, що вона дуже одхилилась у ліворуч. Вона взяла трохи у праву руку й не-

сподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, це вона твердо пам'ятала. Вона мусіла вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то инший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії вдалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Проїшовши зо десь гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. Що робити?—немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її зорожю юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, й крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула—теж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та не на довго. Новий приплив енергії, шалена відвага поняли її волю, і вона кинулась вперед, розхиляючи й ламаючи очерет в сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, в надії, що коли не Остап, то хтось инший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люде. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом

птахи в тривожним пискотом крутилися над головою в Соломії. Комиш шумів. Він їживсь перед нею, тіснив з боків, настигав ззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шерстким листом. Жовтий, гладкий, високий—він глузував з неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього знепависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп, або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулася на нього й почала трошити в злість, з озвіренням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упірався, зчиплювався вгорі китицями, ранив їй руки й тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знеспилася і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали й очі блищали, як у звіря, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погібати, а Остап через неї десь у другому місці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотний у пущі й виглядає її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя—і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, в плавнів вставала ніч. Спочатку морок полів зпоміж очеретів, а за ним дихнули оверця й купини білим туманом.

Ставало вохко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, й думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть

Їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і в ними обшукав плавні та знайде Остапа. Коли б лиш пережити ніч.

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, билась крилами поміж очеретом і здимали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли це сталося,—втома і шум комишу приснали їй.

Вона не могла б сказати прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще ніжче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була не свіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилася йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж вчора, а повітря було якесь густе й трудно було дихати їм. Окрім того Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її мліло, в животі корчило. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотнім духом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов каба-

няче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливости, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято, з вірою, що їй широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики.. І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Над вечір їй почувся дим, і вона зраділа—значить близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більш смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Їй дуже дивували й навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що це таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари—і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь ще десь далеко. Коли швидко побігти—можна ще втікти. Тільки так душно, так важко.. наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить вже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звірь-велит трощить щось, жвакує і важко сопе. Це ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний

жах обняв Соломію. З криком „ох, Боже мій!.. ох Боже!..“ вона шарпнулась з останніх сил і на-осліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря.

А воно йшло. Воно котилось за ними певпинними, непереможними, веселими хвилями, волютом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світа, од людей. Гарячка палила його в середині, він що хвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу—і він ваплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Турещину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли-б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилавив він з комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаете, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий—може чули—товариство на озівські степи, покинув Турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там ще лишилися наші люде, дідусю... під Турком...

Остап вів бесіду з дідусем—і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Над вечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знав, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобути в цих нетрів.

А може вона його покинула?... „Соломіє... Соломіє“...—стогнав хорий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала їм, гарячка палила вогнем, а в грудях так колело, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглася довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що в нею?—Остап нудився.

У-досвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє?—поспитав він і одкрив очі.

— Чи вона жартує, що перекинулась собакою?—подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безбронний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерsti на його грудях і міцні замочені лапи.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувсь до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби й осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг ший, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов по-за шкіру. Вив він довго, на кілька нот, з великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизивсь до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і вчез у комишах.

По цих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмірати.

Чи живого, чи мертвого; а таки взість вовк, або сточать хробаки у цих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадався котигорошок. „Хиба я боюсь смерти?—чув він його цадиний голос,—зроду-звіку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз вмірати—не двічі... Умер—і край, більш не встанеш“...

Остап теж не боявся смерти. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Ді-дуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломію, страх як жалко. Всна така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх за-для нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радости почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить, топить, топить...—співають йому відхідну ко-миші з правого боку,—погибель, гибель, ги-бель...—підхоплює ліве крило.

Остап лежить довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо підить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке вражіння, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитись... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... „Тихо будьте, люде, не хапайтеся“...—шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них іде тепло і зігріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмірати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап ще молодий, він не жив ще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти

Соломію... Він ще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остан всувається з свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вплізе в цих мочарів.

Остан повзе. Йому трудно, кожному купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спірає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишового моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить в середині, сповняє усю його істоту...

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! це ти? живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце мое...—обзивається він до неї й чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обое у високости, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV.

Край блитого шляху, яким селяне наддунайських сел їздять у Іалац, заховався серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього на всього з трьох халупок, властиво курників, низеньких, кривих, зліплених з глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них очевидячки ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишові стріхи обсипались, і кінці лат стирчали з них, як ребра

вістяка. Тільки в одній ліплянці світилися два віконця й вився димок з вербового димаря.

Там жила одинока у виселку циганська сем'я.

Найбільше місця в халупці займала піч з великим, мало не до землі, комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої дахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалось до молодиці, що зігнута силкувалась стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збіравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, аорде! ¹⁾.

¹⁾ Раду, йди сюди!

Раду ліниво звівся з лави й вийшов на двір, за ним подався старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страпна жінка, бідна, просто-водоса, в подертій заболоченій одежі й намагалась щось вимовити. Її уста ворушилися, та голос не добувався. Це її мучило і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалося прохрипіти:

— Люде... добрі..., добрі... рятуйте... рятуйте!... Остап лежить там недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Содесь дұша? ¹⁾—питав старий циган.

Соломія однак не слухала його—вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися, вони радились, сперечались, кричали. Врешті зважились—Соломія це помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялась втратити її, й побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалась вздовж плавнів.

— Кай жа? ²⁾—трівожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав

¹⁾ Що кажеш?

²⁾ Куди йдеш?

огню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були взплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукáр ¹⁾)...—шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ця похвала видимо роздратувала Раду, бо він grimнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люде добрі,—благала Соломія, стоячи на колінах,—змилуйтеся, прийміть нас до хати... Ви ж бачите—пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть все, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З цими словами Соломія зірвала з шиї торбину й висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Міштó! ²⁾—сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа—один під пахви, другий за ноги, й тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались з-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоений незабаром зіллям, з перев'язаною раною, вогрітий теплом, Остап розплющив очі.

¹⁾ Гарний.

²⁾ Добре!

Це так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки й радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мущинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить вся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком в куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все це робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скося на чоловіка, видимо цікавлячись, яке це вражіння робить на нього.

Проте доволі було мущинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку й помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух, і все це робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалась гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш? ¹⁾

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сárбу шос? ²⁾

Часом через Остапа циганки опізнялися з мандрівкою на зебри. Що-ранку вони запрягали в свою двохколесу гарбу маленьку, худу

¹⁾ Чоловік? Чоловік?

²⁾ Як звуть?

й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви й залазили в збиту з старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалась з місця. Маріуца цмокала, била її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорувала горловими згуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала до-гори кулак з димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що коминші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись муштини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед нескazanного гвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яечко, де жменю муки або кукурудзи, викопували з смітників брудні й подерті ганчірки і виладнювали у вечері з гарби таку силу різнородних річей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм з доброї волі милосердних людей.

Гіда з Раду під вечір прокидалися—вони мали звичку спати вдень і зчезати на ніч—і в задимленій халупі ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь варезо і як сороки сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею

в'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхрістаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, в хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати от того галасу: він лежав з розплющеними очима в гарячці й уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин—врешті їй було не до того.

Ї ночі все те стихало. Гіца, Радугу і гості вибірались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись в хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а муштини хропли під стінами на лавах, або вчезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни халупчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил з Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехавні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана—вона це помічала з його лихих поглядів, з його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хорого на-самоті без помочі, вона не могла, бо Остап раз-у-раз її потребу-

вав. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе?—кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима, або плів нісенітницю.

Однак Соломія не тратила надії й навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть,—аби Остап швидче вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, довілювався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась з ним, чи не піти їй разом з циганками по селах, може хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть,—не те, що чужі.

— Що ж, іди, згодився Остап,—може й мені що напитаєш, як очуняю..

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жеври, Соломія пішла у слід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Каї жа? *)—крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й заспокоїлись.

*) Куди йдеш.

Соломія йшла повз плавні. Збоку, у день вони видавались не страшними і навіть гарними; цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої, високої пшениці. Хоч погода була соняшна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. „Зима ось-ось потисне,—думала вона,—а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись,—треба заробляти.“

Соломії пощастило. Циганки певно доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного булгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапіві кращу страву.

Однак старий Гіца розвібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясности виїняв з кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Парà! парà!...

Соломія оддала йому що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він зчезав у глибокій Гідиній кишені.

З кожним днем життя в циганській халупці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові всунулась пов'язка в ранн, і він ніяк не міг дати

собі ради з нею, йому ніяк не вдавалось зав'язати її. Маріуца на той час була у хаті. Вона помітила це й допомогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали сніжими.

— Аорде.

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись в кулаки.

Маріуца не хапаючись зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, з спокійним, але грізним обличчям. Її очі не змигаючи дивились в його очі, немов говорили: „зачеши“. З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку й важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятима пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув з болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась і закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тріпався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали з злості й теребили один одного так завзято, що волосся в них найжилось і стирчало, як вата з їх діравих лахманів. Врешті вони розскочились, з чудово-блискучими очима, з схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем нівдрами на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів з досади, що не має сил побити цигана.

— Я б тобі утер маку,—думав він,—коли б москаль не виточив з мене крові.

Крови тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись цілими днями на-самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташпа крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду цілими днями спали, а на ніч кудись зчезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон халупки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що шив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз яксь Остапові не спалося. Він одхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і одвів у комиші.

— Еге,—подумав Остап,—так ось воно що!..

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злочинське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм з усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тікати звідси!—говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження,—а то ще вскочиш вище хаяв. Раду на мене пек-

лом дише за свою—цур їй!—носату циганку та голомшить молодицю ні за що, ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою. Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась вдома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино й були веселі. Коли часом ввбух гніву або лиховісний пошиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину: враз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав з стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися й розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару й лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалась з призьби, як чорний птах, і кидалась в танець так прудко, що синій плаш її надувався й лопотів на вітрі. Раду був наготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавно, мов хитались од вітру. Та ось Гіца зігнувся й наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її на гору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась з високости й покотилась вниз. Спочатку вона котилась одна,

підскакуючи й розганяючись, та ось неспароком зачепила другу, третю. Бренькнули ті ноти й покотились разом вниз, як камінці з гори, все швидче і швидче, все більш розганяючись, все більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали темп, вабили один одного руками й очима, припливали й одпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись в обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть в ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежою, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна з-за диму од люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилавив з хати подивитись на танці.

— Чорт-зна, як гуляють, немов п'яні,—думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломій.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Радуги вніс у хату побитого, скрівавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, од порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла й сикалась до

Раду, а той, похмурний і стурбований, поясняв їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка вбила бучу, розворушила всіх. Соломія мусіла затопити в печі. Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішився вкинути у вогонь скрівавлену Гіцину одежу та востругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись вчезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись з жінками. Жінки не поїхали на жеври. Облізла шакапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню поживклу й посохлу травицю. Стара циганка видимо журилась, кричала, плакала і не одходила од Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови й велись таємні поради. Щось мусіло статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцею турбувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, не вважаючи на те, що Остапові трудно було пускатися пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого булгарина притулити поки що Остапа і коли він згодиться, зараз же вибратися з плавнів.

Та сталось инакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинивсь у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючи, погнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хаяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть.

V.

Соломії сьогодні щастило. В булгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Булгарин був за-для свята трохи на підпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками й навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима й забігти в Галац—купити Остапові теплу одешинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі: так здорово дихалось морозним повітрям, все погане, що було в житті, одсувалося назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків з купами різної одежі, в горами білих та рудих „качул“, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, в цілими стосами козових черевиків, легких і запахлих на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися й довго може стояла б, коли б хтось не смикнув її звиду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос,—чи це ви, чи ваша тінь?.. хе-хе-хе..

Соломія озирнулась: перед нею стояв коти-горошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися?—скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю, що треба...—І Соломія вивела з юрми зрадилого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе!.. Гора з горою не зійдуться, а ми...—сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось од сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче. і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном, Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаравари пустих поверх халяв, від чого став ще коротшим, а цاپину борідку заустив і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але!—дивувався Іван, —наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз-у-раз перебивав її.

— Хе-хе!.. я гукаю—Остапе! Соломіє!—аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а беріг так і пропав у темряві...

— Ох лишко!—охкав Іван наче баба,—під саме серце влучив, бач...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив' здивований, цапиную борідкою.

... А як же, а як же, та же обсмалили б як кабана... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!

... Ви думаєте—точнісінько так і мені було; ото пристали ми до берега...

... Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її луццє, а вона йому очі з лоба дере, так як...

Іван поребивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки дін'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй Богу!.. Де! чоловік думав при купі, з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас—кажуть вільні... Ну, живий живе й гадає—хе-хе-хе!... Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люде—та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую—їй Богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте!.. От вийшов я на базар—став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки—гал-гал-гал! як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік, румунами їх тут звуть—„йди, каже, до мене за „аргата“... Аргат—це по їхньому, а по нашому наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він аргат, аргат... На-силу розтолкували люде... Чому ні?—кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: „бун аргат, каже, бун“, ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я до віку буду молотити йому на гармані!.. А як же, сподівайся, хе-хе-хе! От Савка—пам'ятаєте Савку—такий високий, сухий... Е, які ж

бо ви, отой Савка, що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... так він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери, займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хавяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой знаєте що: рушаймо усі туди—йй Богу... І Остап з нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не сипв навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою: од щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він не вгаваючи жебонів своїм козячим голоском хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблючи у булгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очунав. Тепер, разом з Іваном і з отим Савкою—який це Савка?—охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покунки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо—вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія,

не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком знадвору. Що сталося? На що зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і воїгла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали до-гори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно й пусто. Нікого. Де-ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може вона помилилась і подала не в ту хату? Соломія вискочила на двір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може Остап вийшов з хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж в хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом... Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку—коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна—нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Трівoga душила груди й горло. Де Остап?

— Оце але!—дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи?—питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачучи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові й розкочувались, як на-мисто.

— Га! хто ж його знає!—Ходім у конак,—радив Іван,—так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого иншого

не лишалося, як послухати Йванової ради. Для певности вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Все було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла на дворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелося чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок з горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка. Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися. Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а сами опинилися у пеклі. Скажи нам, молодиче, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть при другій okazії, бо рана гоїться вже. Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й одішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там погладять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу. Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один?—помітив турок Івана,—теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали—я тут служу у градінаря, Тодоракі прозивається—хиба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолела, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала

ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся й забалакав з иншим. Драгомац замахав на неї руками й мало не вишхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гілячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, ніж плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? На що вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бесарабії, мало не пожили смерти у плавнях? Чи не краще було б вогнити у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться, — потішав її Іван, — та-же там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось з людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жур не pomoже... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?... Чи не знає Савка? Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка.

По довгій блуканині брудними й темними вулицями, вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так в полудня... може випрошусь у хазяїна, — попрощався з нею котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, в полудня.

— Ну, що?—накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... ви не знаєте, що то бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, одвезуть раба божого у Рені, до москалів. А ті не поглядять по головці, ой ні... Розказував Савка—ви ж пам'ятаєте Савку?—що як його одвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро—ви не бачили, бо він чуприною закриває—й одіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й вгадувати не хочеться. Та що—втік знов сюди... У Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? де? кажіть? Аж дур голови береться...

Не вважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднилось. Коли тільки річ у грошах—вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона од рота одриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може й Іван допоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і мое до почина—наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима.—Та ще там у вашому клунку щось є, може продасте шунлаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та де-яка одежина. Вона те все позбувала—їй допомгла Савчина хавяйка—та грошей було

мало. Однак Соломія на другий день у-ранці побігла в конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби й зачіпали.

Соломія горіла од сорому й злости.

— І-і, бусурмени, так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного, та ще й знущаються!—мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було иншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, не багато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас—сиди тихо, а робиш шкоду—айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер.

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає.—Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало...

— Більш нема. Отут все, що роздобула.

— Ну добре, приходь за три дні... ні, краще за тиждень, може що скажу...

Соломія що-дня блукала коло конаку—лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні од вітру, лягав на землю й засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить—вона не знала, але певність у тому

зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала зпочатку. На віщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Одвезуть. А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтру вранці. Як тільки свіне, приходить на беріг—побачиш чоловіка. От!..

Така ж. спокійна, нічого не одповівши навіть, немов вона давно погодилась з цим, покинула Соломія конак.

„Одвезуть, одвезуть, одвезуть“, — стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішалася до Івана. Вона забрала Івана з гармана й одвела на бік.

— Одвезуть, — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що одвезуть?

— Остапа.

— Ну? коли?

— Позавтра... Ми його одіб'ємо.

— Хто—ми?

— Ви і я.

— Оце але! оце сказали! Як же ми його одіб'ємо? та-же його турки везимуть, гей!—налякався котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі й її рушниці

—кожен румун їх має в хаті—вони вийдуть на беріг вранці, одв'яжуть чужий човен і випливають на річку. Там вони чекатимуть, аж везтимуть Остапа, й нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх. Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом з ним одбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у цього пухиря з здоров тільки й стало сміливости, щоб утікати од жінки. Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить вагинуті, рятуючи Остапа. Та на прощання вона пагадає йому його жінку й отут при людях, на сором йому, одлупцює його, як жида Гамана.

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохраниць, — оборонявся наляканий Іван од наступаючої на нього Соломії.— Та я з вами хоч у пекло... Що мені—страшно вмірати, чи що!.. Коли кажете позавтра—про мене й позавтра: я готовий, аби ви...—Іван був червоний, кліпав очима й боязко поглядав на Соломію.

Соломія одійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало развиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна у-щерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна й тиха безодня. Туман вже піднявся—і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби й лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гиячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу було ще мало. Лиш де-не-де перебірались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка й сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший з краю човен, витяг з-за пазухи старий турецький пистоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий?—поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий,—стиха обізвався Іван, одпихаючись од берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового ландшафту змінила йому настрої. Вони одпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх вниз, і видко було, як тікали од них білі береги з чорними вербами.

Соломія не одривала очей од берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх трое, чи четверо?—мучило Соломію питання й вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали й як човен загойдався на воді, одділяючись од берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі й лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно хотів покористуватися силою течії. Так вони пливли далеко один од одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо,—двое на веслах, а двое один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е!—вигукнула вона на голос пісні і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе!—співала Соломія,—ми їдемо тебе-е визволяти! Іван б'є одного-о, я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки за-слухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться в їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин од турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися щоб одіпхнутися, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез.

У той мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла!—скрикнули турки з несподіванки. Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сону. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його внов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен з переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей і їй здавалося, що вона стріляє без перестанку, хоч могла вистрелити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло й випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак зчез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій!—скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен на-

гнувся під вагою його тіла й викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон зчез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій—той самий, що був під Івановим веслом—держить в руках димчу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить—все пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло. Дикі, невгамовні сили життя встають і пруться, й розпірають груди, зростають у лютість... Всі сили добути... всю теплу кров... всю волю... Ось ближче до берега... Ось беріг видно... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше й глибше пірнає у воду...

— Остапе!..—з ровцюкою волає душа.

— Соломіє-е!..—доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!..—чує вона крізь холодну хвилю, що б'є її в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, й гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане в далині й обертається в цятку; за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки й фарбує їх в червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаю з того часу.

На високій басарабській полонині, де у-день котиться брудна хвиля овечої отари, а почами сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій халупці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском падає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить здалеку, по-над тихими селами й забірає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, од тихого брєнїння мушки до гуркоту грому, од скритого вітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світа і кидає, мов цінний дарунок, у комин халупки.

Дід піднімає кудлаті брови й слухає. Його мутні очі дивляться в просторинь, а усмішка розсовує зморшки:

— Чую, чую...—шенче він і виходить з хати.
Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за
селами й лапами, пливе Дунай—і шенче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай,
швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду й при-
носить йому тихий, ледве чутний, мов з дна
Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе!..

— Отак вона мене часто кличе,—оповідає
дід людям, що инколи заходять в сторожку.—Як
тільки вітер загуде—так і кличе до себе, то в
комин гукне, то на дворі покличе, а часом серед
ночі збудить. А не приходить, ні... Та й хвала
Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б про-
читала мое життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку й показує
збасаманений синій хребет, де списаний, як він
каже, його життєпис.

— Оце ззаду пам'ятка од пана, а зпереду,
між ребрами, маю дарунок од москаля... кругом
латаний... з тим і до Бога піду... Дорого запла-
тив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене
лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не до-
чекається, коли злучиться з нею...

- 100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
104. Аверченко, Гуморески.
105. Барвінок Г., Русалка.
- 106—107. Лепкий Б., М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
- 108—1106. Куліш П., Чорна Рада, повість.
111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
- 112—113. Бергзон, Ан., Вступ до метафізики.
114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився в пемовою, жарт у 2 актах.
- 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, II.
- 121—123. Кобилянська О., Земля I, повість.
- 124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
- 127—128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
- 130—134. Маковой О., Заліссе, повість.
- 135—139. Кониський Ол., У гостях добре, дома гіше, повість.
- 141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
- 143—1446. Федькович Ю., Оповідання.
145. Гринюк Лесь, Весняні вечери, повелі.
146. Леся Українка, Орґія, драматична поема.
147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
- 149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
- 151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
- 152—153. Карпенко-Карий, Бурлака, драма.
154. Бобикевич О., Настояці, комедія в 1 дії.
- 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
158. Шніцлер, Артур, Ляйтнант Густль, новеля.
- 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропадці, повість.
161. Кобилянська Ольга, Витва, нарис.
162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
163. Кобилянська Ольга, Природа, новеля.
- 164—165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
- 166—167. Карпенко-Карий, Житейське море, комедія.
- 168—170. Єфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
171. Маркс Карл, Наймана праця й капітал.
- 172—173. Мврий Панас, Лихі люди, повість.
- 174—176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
- 177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
- 180—182. Коцюбинський М., Fata morgana.
- 183—184. Костомаров М., Дві руські народности.
- 185—187. Бойко В., Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
- 188—189. Ромен Роллан, Вовки, револ. драма.
190. Коцюбинський М., Лялечка, Поєдинок (оповідання).
- 191—192. Коцюбинський М., На віру й інші оповідання.
193. Коцюбинський М., П'ятизлотник, Помстився, Хо (оповідання).
194. Коцюбинський М., Для загального добра, оповід.
- 195—196. Коцюбинський М., Пе-конт'юр, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
197. Коцюбинський М., По-людському і ціпов'яз, оповід.
198. Коцюбинський М., Дорогою ціпою, оповідання.

